

ՀԵՐՄԱՆ ԱՔԻԽԸ ԵՎ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ

XIX դարի առաջին կեսին օտարազգի բազմաթիվ գիտնականներ հետազոտություններ կատարելու նպատակով այցելել են Հայաստան: Նրանց թվում գերմանացի հայտնի գիտնականներ Աուգուստ Ֆոն Հաբստհաուզենը, Ֆրիդրիխ Բոգենշտեդտը, Մորից Վազները, Կարլ Բոխը, Ֆրիդրիխ Պարրոտը, Հերման Աբխը և ուրիշներ: Դեպի Հայաստան նրանց կատարած այցելությունների հիմնական նպատակը եղել է Արարատի ուսումնասիրությունը: Սույն հոդվածի շրջանակներում անդրադարձել ենք Հերման Աբխի այն աշխատություններին, որոնցում Աբխը ներկայացնում է իր այցելած հայկական վայրերը: Նա իր կյանքի քսանութ տարիները նվիրել է Հայաստանի երկրաբանության ուսումնասիրությանը:

Հերման Աբխը ծնվել է 1906 թ. դեկտեմբերի 11-ին՝ Բեռլինում: Հայրենի քաղաքում է ստացել նաև համալսարանական ուսում՝ աշակերտելով ժամանակի հռչակավոր գիտնականներ Ալեքսանդր Ֆոն Հոլմրոդին, Կարլ Ռիտերին և Լեոպոլդ Ֆոն Բոխին: Նրանցից է ստացել նաև իր բուռն սերը դեպի երկրաբանությունը: Համալսարանը ավարտելուց հետո Հերման Աբխը մեկնում է Իտալիա՝ այդ երկրի հրաբուխներն ուսումնասիրելու նպատակով: 1833–1834 թթ. հետազոտական աշխատանքների արդյունքում նա հրատարակում է երկու գիտական ուսումնասիրություններ, որոնցից մեկը Ֆրանսերեն (1836 թ.), իսկ մյուսը գերմաներեն (1841 թ.) լեզուներով: 1842 թ. Հերման Աբխին հրավիրում են Դորպատի համալսարան՝ որպես հանքաբանության և երկրաբանության դասախոս: 1843 թ. օգոստոսին նա համալսարանում գիտաժողովի ժամանակ կարդում է հրապարակային դասախոսություն՝ «Հայկական բարձրավանդակի երկրա-

բանական ընդլթը» թեմայով: Գիտական իր ելույթի ժամանակ Արիսը հայտարարում է, որ կայսեր հրամանով ինքը հաջորդ տարի՝ 1844 թ. սկզբին, 9–10 ամսով հետազոտական ճամփորդություն է ձեռնարկելու դեպի Անդրկովկաս և Հայաստան՝ նպատակ ունենալով ուսումնասիրել Արարատն ու Արագածը: Դեպի Կովկաս և Հայաստան ճամփորդությունը (1844 թ.) վճռական նշանակություն է ունենում Աբիխի կյանքում: Երկրաբանական տեսանկյունից Հայաստանը հետազոտելու միտքը այնքան էր դրավել երիտասարդ գիտնականին, որ նա ոչ թե 9–10 ամիս է մնում այնտեղ, այլ 10 տարի (1844–1853 թթ.): 1853 թ. Արիսը ընտրվում է Ռուսաստանի Գիտությունների ակադեմիայի իսկական անդամ: Նա նույն տարում մեկնում է Պետերբուրգ, որտեղ և բնակություն է հաստատում ու ամուսնանում (1855 թ.): 1858 թ. աշնանը Աբիսը ընդունում է Կովկասի կառավարության առաջարկը և երկրաբանական հետազոտություններ կատարելու նպատակով մեկ տարով մեկնում Թիֆլիս: Երկրորդ այցելության ժամանակ նա Կովկասում մնում է ոչ թե մեկ, այլ տասնութ տարի (1858–1876 թթ.): Այսպիսով, Արիսը ոչ պակաս քան քսանութ տարի անցկացնում է Կովկասում և Հայաստանում: Նա այցելում է նաև Արևմտյան Հայաստան և Ատրպատական: Գիտնականի ուսումնասիրությունների առանցքը կազմում է Հայաստանի երկրաբանությունը:

1844 թ. Արիսի դեպի Հայաստան առաջին ճամփորդության համար խթան են հանդիսացել հատկապես 1840 թ. Արարատի շուրջը տեղի ունեցած սոսկալի երկրաշարժը, Ակոռի գյուղի կործանումը: Երկու անհաջող փորձերից հետո (1844 թ.), նրան երրորդ անգամ հաջողվում է բարձրանալ Արարատի գագաթը (1845 թ. հուլիսի 29):

Անհաջողությամբ ավարտված առաջին երեք փորձերի ժամանակ մասնակցել և արշավախմբին իր ծառայություններն է մատուցել Խ. Աբովյանը: Աբովյանը Աբիսից առաջ ուղեկցել և թարգմանություն էր կատարել նաև Պարրոտի, Բոխի, Վազների,

Հաքստհաուզենի և Բոդենշտեդտի ճանապարհորդությունների ժամանակ: 1876 թ.՝ 70 տարեկան հասակում, Աբիխը տեղափոխվում է Վիեննա ե ընկերություն հաստատում այստեղ, որպեսզի իր բազմամյա հետազոտությունների արդյունքները վերամշակի, ամբողջացնի և համակարգի: Նա ապրում է ևս 10 տարի և մահանում է 1886 թ. Հոկտեմբերի 1-ին՝ 80 տարեկան հասակում: Աբիխի մահով, դժբախտաբար, անավարտ է մնում իր գլուխգործոցը՝ «Հայաստանի երկրաբանությունը» մենագրությունը: Բայց, այնուամենայնիվ, այդ ստեղծագործության լույս տեսած առաջին մասերը՝ հեղինակի մեկնաբանությունները նույն նյութի մասին, բավական են, որ նա առանձնահատուկ տեղ գրավի Կովկասի և առանձնապես Հայաստանի երկրաբանությունը հետազոտողների շարքում¹: Եվ առհասարակ, Աբիխը հանդիսանում է XIX դարի գերմանացի հայտնի երկրաբաններից մեկը:

Նա, իր կյանքի 28 տարիները անցկացնելով Կովկասում ու Հատկապես Հայաստանում, հասցրել է բավականաչափ լավ ծանոթանալ Կովկասին, նրա տարածքներին, ժողովուրդներին: Աբիխը, գտնվելով Հայաստանում, շրջել է Արևելյան և Արևմտյան Հայաստանի գրեթե բոլոր տարածքներով՝ հիմնականում կատարելով երկրաբանական և օդերևութաբանական չափումներ և հետազոտություններ: Նրան հատկապես հետաքրքրում էին հրաբխածին լեռները, Հայաստանում տարածված քարատեսակներն ու երկրաշարժների դրդապատճառները, որոնց ուսումնասիրությանն ու հետազոտությանը նա բավականին երկար ժամանակ է հատկացրել, և մի առանձին գլուխ «Geologie des Armenischen Hochlandes» (Հայկական բարձրավանդակի երկրաբանություն) աշխատության մեջ նվիրված է հենց այդ հետազոտությունների արդյունքներին²:

¹ Abich H., Aus Kaukasischen Ländern, Reisebriefe, Wien, 1896, Band II, Seite 45.

² Abich H., Geologie des Armenischen Hochlandes, Wien, 1882.

Աբիխը, բավականաչափ ծանոթ լինելով Հայ ժողովրդին և Հայկական լեռնաշխարհին, իր ուրույն կարծիքն է արահայտել Հայ ժողովրդի, Հայ գեղջուկի, Հայուհու կերպարի վերաբերյալ: Այս տվյալները մենք իմանում ենք Աբիխի իր կնոջը, քույրերին և մորը գրած նամակներից: Նա Հայասեր էր և բարձր էր գնահատում Հայ ժողովրդին՝ Հաշվի առնելով Հատկապես նրա հյուրընկալությունը: Աբիխն իր աշխատությունների մեջ ներկայացրել է Հայկական լեռնաշխարհի առանձին տարածքներ, որոնք ուսումնասիրել է աշխարհագրական և երկրաբանական տեսանկյուններից: Հայ ժողովրդին վերաբերող տեղեկությունները նա մեծ մասամբ ներկայացրել է իր այն նամակներում, որոնք ուղարկել է իր հարազատներին՝ ցանկանալով նկարագրել այն մարդկանց, ովքեր այդքան տարիներ շրջապատել են իրեն: Տարիների ընթացքում Աբիխն ավելի մոտիկից է ուսումնասիրում Հայերին և Հայաստանը, և ավելի է խորանում նրա համակրանքը այդ երկրի ու այնտեղ ապրող ժողովրդի հանդեպ:

Նրա նամակներում հաճախ կարելի է հանդիպել հետևյալ խոսքին. «Das wunderbare Armenische Volk»,— (Հայոց զարմանահրաշ ժողովուրդը)³: Նա 1849 թ. նոյեմբերի 23-ին Թիֆլիսից դրած իր նամակում այսպես է արտահայտվում Հայ ժողովրդի վերաբերյալ. «Ինչպես հնում, Հայ ժողովուրդը այժմ էլ շարունակում է պահպանել բնությունից իրեն տրված գերադասությունը՝ Արևելքի մնացած ժողովուրդների հանդեպ»⁴:

1845 թ. մարտի 14-ի նամակում նա գրում է. «Հայերը կազմում են Թիֆլիսի բնակչության կեսից ավելին և, անկասկած, նրանք իրենց ազգային նկարագրով ավելի բարձր են, քան տեղի վրացիները»⁵:

Նա Հայուհու կերպարը հատկապես նրբորեն է ներկայացնում իր մի նամակում, որը գրել էր Վրաստանի Քուլթայիս քա-

³ Abich H., Aus Kaukasischen Landern, Reisebriefe, Wien, 1882, Band 1, Seite 122.

⁴ Նույն տեղում, էջ 454:

⁵ Նույն տեղում, էջ 216:

ղաքից 1846 թ. հուլիսի 26-ին: Այստեղ կարդում ենք. «Ես տեսել եմ հրաշագեղ Հայուհիներ, նրանք սքանչելի են: Նրանց գեղեցկությունն ավելի քնքուշ է և ավելի գրավիչ, քան վրացի կանանցը, թիե նրանք մի փոքր նման են միմյանց: Հայուհիներն ունեն արտակարգ նուրբ դիմագծեր, հրաշալի գեղեցիկ աչքեր և վերին աստիճանի նուրբ մաշկ»⁶:

Աբիխը հատկապես բարձր է գնահատել Հայերի Հյուրասիրությունը: Նա նշում է, որ ցանկացած Հայ մարդ այդ ամենը կատարում է անշահախնդիր և առանց ակնկալիքի: Աբիխը զարմացած էր այն փաստից, որ նշանակություն չունեի գյուղապետ է, թե հասարակ գյուղացի, միևնույն է նրանք գիտեն Հյուրասիրել և ամենուր այդպես է: Աբիխը հիացած էր Հայ գյուղացու բնական խելքով և առողջ մտածողությամբ: Նա պարբերաբար շփվում էր Հայ գյուղացիների հետ և այնքան դու՛հ էր մնում նրանց առողջ դատողությունից, որ այդ հատկանիշով Հայ գյուղացուն ավելի բարձր էր դասում, քան գերմանացի գյուղացուն: Նա գրում է, որ Հայ ժողովուրդն ունի բարձր զարգացած հոգեկան կարողություն՝ չնայած տարրական կրթության պակասին, իսկ բարոյական զգացումը կազմում է նրա բարոյական ժառանգությունը: «Ժամանակի վայրիվերումների միջով անցած ու անաղարտ մնացած դրոշմն է, որն իր մեջ արտացոլում է Հին ու սրբազան, հոգեկան ամուր ազնվականությունը, մի դրոշմ,— գրում է Աբիխը,— որ իր վրա է կրում այս զարմանալի ժողովուրդը, որով և նա ավելի բարձր է կանգնած, քան շրջապատի որևէ մի ուրիշ ժողովուրդ: Այս մարդիկ զգում են այն իրենց հոգում, առանց տեղյակ լինելու սեփական ազգի անցյալին, որ իրենց նախնիները հերոս են եղել և ի ծնե կոչված են եղել իշխելու: Իրենց կարծիքով աշխարհը պետք է, որ իրենց պատկաներ: Նրանք դեռևս սպասում են այն մարգարեին՝ իրենց

⁶ Նույն տեղում, էջ 360:

ներսում հավատալով, որ մի օր իրենց կվերադարձնեն իրենց հայրերի ժառանգությունը»⁷:

Արիիւի համար հիացմունքի առարկա է նաև Հայաստան աշխարհը՝ հայ ազգի պատմական հայրենիքը՝ իր հրաշագեղ բնությամբ և քաղաքակրթական անցյալով: Նա իր գրեթե բոլոր նամակներում նման կերպ է բնութագրում Հայաստանը. «Փառավոր երկիր Հայաստան»⁸, «գեղեցիկ Հայաստան», «հայոց սիրուն, զարմանահրաշ աշխարհը»⁹: Նա առանձնահատուկ հոգևոր կապով էր կապված Հայաստան աշխարհի հետ: Դա մենք նկատում ենք իր նամակներից մեկում կարդալով հետևյալ տողերը. «Զարմանալի մի ուժ ինձ հետ է կանչում դեպի այնտեղ, կրկին մի անգամ՝ դեպի հրաշքների այդ երկիրը»¹⁰:

Զարմանալի է, որ, ուրեմն, որ հեռավոր Դորպատից կարճ ժամանակով Հայաստան եկած գիտնականն ինքն իրեն շուտով սերտորեն կապված է զգում այդ երկրի հետ և այստեղ ավելի երկար մնալու, ավելի լայն ու բազմակողմանի հետազոտություններ կատարելու պահանջ է զգում: Նա շուտով ձեռնամուխ է լինում տեսական ուսումնասիրություններին զուգընթաց նաև գործնական, ճարտարապետական և արվեստի տարբեր գործերի համար առանձին ձեռնարկներ ստեղծելու գործին: Նա հատկապես հետաքրքրված էր Հայաստանում գոյություն ունեցող լեռնահանքերով և օգտակար հանածոներով: 1849 թ. նոյեմբերի 23-ի նամակում Արիիւր գրում է. «Հայաստանի լեռնահանքերում հանգչող մետաղական հարստությունները պետք է, որ շուտով հոսուն կերպարանք ընդունեն ի օգուտ մարդկության»¹¹:

Հայաստանը հարուստ է ոչ միայն լեռնահանքերով, գեղեցիկ է ոչ միայն չքնաղ տեսարաններով, այլև այն այգալիսին է

⁷ Նույն տեղում, էջ 85:

⁸ Նույն տեղում, էջ 141:

⁹ Նույն տեղում, էջ 154–212:

¹⁰ Նույն տեղում, էջ 212:

¹¹ Նույն տեղում, էջ 454:

նաև աշխատասեր Հայ գյուղացու ձեռքի ստեղծագործություններով, նամանավանդ փարթամ այգիներով: Եվ Արիխը Հայաստանը համեմատում էր Շվեյցարիայի և Իտալիայի հետ: Նա հատկապես հիանում էր Հայկական մրգերի համով, հոտով, տեսակների բազմազանությամբ և գույներով: 1844 թ. սեպտեմբերի 9-ին Երևանից գրած իր նամակում կարդում ենք. «Դեղձ, ընտիր-ընտիր տանձեր, ինչպիսիք ես մեկ ուրիշ տեղ չեմ տեսել»¹²:

Արիխը, երկար տարիներ ապրելով Հայաստանում, հատուկ ուշադրությամբ է ուսումնասիրել Հայկական արվեստն ու ճարտարապետությունը: Յուրաքանչյուր անգամ այցելելով Հայաստանի տեսարժան վայրերը՝ նա միշտ հիացմունքով և բարձր ակնածանքով է իր հուշերում ու նամակներում գրում Հայկական ճարտարապետության չքնադագեղ կոթողների մասին: Հայ ժողովուրդն իր Հայրենի հողի վրա բարձրացրել է անթիվ կոթողներ, որոնք ամեն քայլափոխի հիացմունք էին պատճառում օտարական ուղևորին: Նրան հատկապես գրավում է Անին՝ իր ավերված, բայց յուրահատուկ ճարտարապետական կոթողներով: Արիխը մի քանի անգամ այցելել է այնտեղ՝ տարատեսակ հետազոտություններ և գծագրություններ կատարելու նպատակով: 1844 թ. նոյեմբերի 10-ին Երևանից գրած իր նամակում կարդում ենք. «Ամբողջ չորս օր ես Անիում էի՝ Բազրատունիների մայրաքաղաքում: Թեև 600 տարի շարունակ այն ենթարկվել է մարդկանց և բնական տարերքների ավերիչ ազդեցություններին, բայց և այնպես որոշ չափով լավ են պահպանվել Արևելքի այդ զարմանալի պետության ծաղկած օրերից մնացած հուշարձանները: Անվիճելիորեն, երկրի պատմության ամենանշանավոր աղբյուրների թվին են պատկանում դրանք թե՛ իրենց ճարտարապետությամբ և թե՛ իրենց անհամար արձանագրություններ

¹² Նույն տեղում, էջ 143:

րով: Ինձ հաջողվեց նկարել ամբողջ քաղաքը, գծագրել ամենագլխավոր շենքերի հատակագծերը»¹³:

Նրա նամակներից տեղեկանում ենք նաև, որ Արիխը պատրաստել է մի շարք ուրիշ գծագրություններ ևս Անիի ավերակներից, կատարել է նաև երկրաբանական հետազոտություններ Անիի շրջակայքում: Այդ նպատակով նա շրջագայություններ է կատարել Ախուրյանի եզերքով մինչև Արաքս: «Վեց-յոթ ժամ տևող այդ ճանապարհի վրա ամեն ինչ պատված էր ավերակներով: Այստեղ կողք-կողքի գտնվում են հին Հայաստանի նշանավոր մայրաքաղաքները»¹⁴:

Բազարանը, Երվանդաշատը, Անին, Թալինը, Ղոչավանքը (Հոռոմոսի վանք), իր հեռավոր և մոտակա հնություններով անվերջ հետաքրքրության առարկա են եղել Արիխի համար: Նա իր նամակներում ներկայացնում է մի քանի մանր գծագրություններ՝ Անիի Մայր տաճարը, քաղաքի և եկեղեցիների հատակագծերը, անգամ փոքրիկ գծագրություններ՝ «բաց կարմիր տուֆ» քարի, որով կառուցված են Անին և առհասարակ Հայաստանի ճարտարապետության շատ ու շատ կոթողներ: Իր նամակներից մեկում նա գրում է. «Ինչ վերաբերվում է քաղաքի պարիսպներին, իրենց մեծությանը և հզորությանը նրանք ոչ միայն հետ չեն մնում հին Հռոմից, այլև մինչև իսկ գերազանցում են Հռոմին»¹⁵: «Դժվար է բառերով արտահայտել այն հոյակապ տպավորությունը, որ մարդ կարող է ստանալ այս ժայռակղզուց դեպի Ախուրյանի հովիտը և շրջակայքը բացվող տեսարանից, որոնցից յուրաքանչյուրի վրա բարձրանում են միջնաբերդի ու հին քաղաքի աշտարակները», — գրում է Արիխը¹⁶:

Արիխը պատճենահանում է նաև վիմական արձանագրություններ: Իր նամակներից մեկում գրում է . «Իմ կատարած

¹³ Նույն տեղում, էջ 162:

¹⁴ Նույն տեղում, էջ 166:

¹⁵ Նույն տեղում, էջ 188:

¹⁶ Նույն տեղում, էջ 192:

Հետազոտությունները Անիում կարող են մեծ օգուտ բերել Հայաստանի պատմության ուսումնասիրությանը: Եվ հենց այդ աշխատանքների համար միայն արժեք ճամփորդել այդ կողմերը»¹⁷:

Արիսը Հայկական արվեստի այդ հուշարձանների մասին կատարյալ հիացմունքով է արտահայտվում. «Անին կազմում է իռլոռադույն աստղ Հայաստանի մյուս քաղաքների երկնակամարի վրա: Նա պայծառ ու դյուլթիչ կերպով փայլ է տվել բարբարոս ժամանակների խավարի միջով»¹⁸: Անիի պատմական հուշարձանների թվում Արիսն ամենաուշադրավր համարում է Կաթողիկե Մայր տաճարը, որ «իր վրա կրում է մեծ հանճարի դրոշմը»: Նա չի մոռանում հիշել նաև արվեստի մյուս կոթողները:

Անիից բացի Արիսն այցելել և հետազոտություններ է կատարել նաև Հայաստանի մյուս մարզերում: 1848 թ. սեպտեմբերի 20-ին Երևանից իր ծնողներին ուղարկած նամակում Արիսը դրում է. «Դուք պետք է տեսնեք Հաղպատը, Աանահինը, Ղըփ-չախը (Հառիճ), Հովհաննեսի վանքը, Աաղմոսավանքը: Դուք պետք է տեսնեք Ղոչավանքը և Կարմիր վանքը և այն ժամանակ ինձ Հետ միասին դուք ևս պիտի ճանաչեք և սիրեք այն ոգին, որ հին ժամանակ ճախրել է Հայաստանի վրա՝ արվեստի մարզերի վրայով, մինչև իսկ պատերազմների և անընդհատ տեղի ունեցող խռովությունների ժամանակ»¹⁹:

Նա իր նամակներում պատմում է Գեղարդի մասին, ուր Արիսն առաջին անգամ այցելել է Աբովյանի Հետ միասին Հայաստան հասնելու առաջին օրերին՝ 1844 թ. մայիսին: Նա հիացած էր Գառնու տաճարով, որն այսպես է բնութագրել. «Ինչ տեսարան: Ոճի ինչ մաքրություն, ինչպիսի վայելուչ գեղեցկություն և միաժամանակ ինչպիսի հոյակապ վսեմություն կա այս սյունազարդ խոյակների, վերնախոյակների և առաստաղային կառուցվածքների մեջ: Բոլորը պինդ են կառուցված հնչուն

¹⁷ Նույն տեղում, էջ 208, 260, 261:

¹⁸ Նույն տեղում, էջ 242:

¹⁹ Նույն տեղում, էջ 408:

հրաբխային քարից, նուրբ ծակոտկիններով, արևի տակ փայլող: Նայողին թվում է, թե նոր է կառուցված»²⁰:

Աբիխը Գառնի, Գեղարդ այցելել է երեք անգամ և յուրաքանչյուր անգամ իր հուշերում առանձնահատուկ հիացմունքով է պատկերել ճարտարապետական այդ գլուխգործոցները:

«Ինչքան գեղեցիկ ու նկարչական է թվում այստեղ ամեն ինչ. պատկառաղիւ, հնօրյա, ծածկված խորհրդավոր նշաններով և արձանագրություններով: Եվ միևնույն ժամանակ ձևի ինչ գեղեցկութուն: Դրանք հիշեցնում են բյուզանդական ոճը, բայց և զուտ եկեղեցական են: Մեզ մոտ էլ պետք է այդպես կառուցել, ե. մեր եկեղեցիները բոլորովին այլ տեսք կունենային, քան թե այսպես կոչված նորաձև եկեղեցիները: Շատ, շատ բան կուզեի ես ձեզ պատմել իսկապես վիպական ու գեղեցիկ այս հոյակապ վայրից՝ Գեղարդի շրջակայքի այս վայրի և հուժկու, բայց միևնույն ժամանակ իր ներքին կյանքի խորքերը մերկացնող բնությունից», — գրում է Աբիխը²¹:

Աբիխն այցելել է նաև Մաղկաձոր (Դարաչիչակ): 1844 թ. սեպտեմբերի 9-ին նրա գրած նամակում կարդում ենք. «Իսկական դրախտը, բուսական աշխարհի մի սրբավայր, որի նմանը ես, առանց չափազանցության, չեմ տեսել և ոչ մի տեղ: Մաղկափթիթ հովիտների մեջ կաղնու չքնաղ անտառներ, հրաշալի օդ, գեղեցիկ տեսարաններ, որսի կենդանիներ ու թռչուններ, որքան կուզեք: Կարծես դրախտ լինի»²²:

«Բայց ավելին, Հայաստանի այդ մասում իմ տեսած վանքերի ավերակները արտացոլում են հին հայկական, հաճախ նաև հին իտալական ճարտարապետության ոճը՝ թափանցելով մինչև արդի, պրոզայիկ ժամանակները: Իմիջայլոց, այստեղ նկատեցի մի գավիթ՝ զուտ հայկական ճարտարապետությունն իր մեջ ար-

²⁰ Նույն տեղում, էջ 83:

²¹ Նույն տեղում, էջ 84–86:

²² Նույն տեղում, էջ 140–141:

տացուող մի շենք, որ մեծ, հսկայական լինելով՝ փառահեղ է և մեծաշուք, թողնում է խիստ հաճելի տպավորություն»²³:

Գեղարդից և Ծաղկաձորից ոչ շատ հեռու գտնվում է Սևանը: Առաջին անգամ Արիխը Սևանը տեսել է Թիֆլիսից Երևան գալիս, այցելել է կղզին և վանքը: Նա Սևանի շրջակայքում նաև երկարատև հետազոտություն է կատարել:

1845 թ. հոկտեմբերի 8–20-ը Աբիխն անց է կացրել Սյունյաց աշխարհում: Նա հատկապես բարձր է գնահատել չքնաղագեղ Տաթևի վանքը՝ որպես ճարտարապետական գլուխգործոց: Մորը դրած նամակում այսպես է արտահայտվել. «Թե՛ իր արժեքով որպես հին հայոց պատմական հուշարձան և թե՛ իր դիրքով Տաթևը պատկանում է Հայաստանում իմ այցելած ամենանշանավոր վանքերի թվին: Ուստի մեծ եղավ իմ ցավը, որ չկարողացա այդտեղից ավելին տեսնել, քան վանքի արտաքին տեսքը»²⁴:

Աբիխն այցելել է Հայաստանի պատմական այլ վայրեր նույնպես. Թալին, Արտաշատ, Խոր Վիրապ, Հին Զուղա, Էջմիածին և այլուր:

1844 թ. մայիսի 29-ի նամակում գրում է. «Էջմիածինը՝ իր գեղեցիկ շենքով և պարսպապատ ու ընդարձակ կառուցվածքներով, հայտնի այդ հինավուրց պատկառելի վանքն առաջին վայրն էր, որ մենք այցելեցինք մի գեղեցիկ երեկո՝ Երևանը թողնելուց հետո: Իմ գալստյան լուրը վաղուց արդեն Էջմիածին էր հասել: Չորս շաբաթ շարունակ նրանք սպասել էին ինձ: Ներսես կաթողիկոսը, որին ես ներկայացել էի Պետերբուրգում, հանձնարարական նամակ էր գրել իմ մասին, այդ պատճառով և փառավոր ընդունելության արժանացա Էջմիածնում»²⁵:

Հայաստանի որոշ վայրեր Աբիխը գնացել է Աբովյանի ուղեկցությամբ: Նրանք գնացել էին Աբովյանի ծննդավայրը՝ Քանաքեռ: Նա զրուցել էր Աբովյանի հարազատների հետ և

²³ Նույն տեղում, էջ 547:

²⁴ Նույն տեղում, էջ 257:

²⁵ Նույն տեղում, էջ 75–76:

վառ տպավորութիւններ ստացել: Նա այսպես է նկարագրել այդ ճամփորդութիւնը. «առաջ էինք շարժւում դեպի Քանաքեռ՝ Արովյանի ծննդավայրը: Սա գտնւում է Հրաբխային աշխարհի հրաշագեղ լանջին, որ գոյացել է լավաներից: Գյուղն ունի ջինջ, ազատ, առողջարար օդ: Այն գտնւում է Զանգուի մի աղմկահռչակ վտակի ափին, որը գալիս է «Քառասանակ (40 ակունքներ)» կոչւող Հրաբխային սարից և շրջապատում է հայկական Հին գերդաստանների այն բնակավայրը, որտեղ վարում են նահապետական կյանք: Մի պսակ՝ ծաղկափթիթ գեղեցկագույն այգիների, որ արտադրում են սիցիլիական, միանգամայն նաև երևանյան գինու ամենաընտիր տեսակները»²⁶:

1844 թ. մայիսի 29-ի նամակում Աբիխը դրում է. «Արովյանի Հետ միասին ես եղա Քանաքեռում՝ Երևանից 7 վերստ Հեռավորության վրա գտնւող այդ զովասուն, բարձրադիր դյուզում: Այստեղ երկու եկեղեցի կա, թեև դարձյալ Հին, բայց լավ պահպանված: Ունեն գեղեցիկ ճարտարապետական ոճ, մանավանդ նրանցից մեկը, որի դուռը յուրահատուկ ձևով է պատրաստված և զարդարված է Հին Հայկական միջնադարյան ոճով»²⁷:

Քանաքեռի վրայով նրանք հասնում են Երևան, որի տները միանգամայն ասիական ճարտարապետության տեսք ունեն՝ շրջապատված փարթամ այգիներով: Նրանց Երևանում դիմավորում են Արովյանի աշակերտները: Նա այսպես է նկարագրում Երևանը. «Պարսկական դռներ ունեցող այգիների մեջ ընկած մի երկայն փողոց շարունակ դեպի վար էր տանում ճամփան: Վերջապես հասանք մի ընդարձակ, ազատ հրապարակ: Աջ կողմում Սարգարի բերդն էր՝ իր բարձր պարիսպներով և աշտարակներով, անմիջապես այն կողմը՝ Արարատը, ձախ կողմը, մեջտեղում, դեղին տեսքով միահարկ մի տուն՝ երեք թեկերով, բոլորովին եվրո-

²⁶ Նույն տեղում, էջ 523:

²⁷ Նույն տեղում, էջ 152:

պական ձևով և միակն իր տեսակի մեջ Երևանում: Այստեղ էր բնակվում Աբովյանը. Երևանի գավառական դպրոցն էր այդ»²⁸:

1844 թ. Հոկտեմբերի 20-ի իր նամակում Արեխը մորը մի շարք տեղեկություններ է հաղորդում Աբովյանի ուղեկցությամբ դեպի Նախիջևան, Օրդուբադ, Ագուլիս կատարած շրջագայությունների մասին:

Նախիջևանից Արեխն անցնում է Մակու և Բայազետ: 1862 թ. մայիսի 19-31-ին՝ քրոջը՝ Ռոզաննային, գրած նամակում Արեխը գրում է. «Այս տողերը քեզ կպատմեն Հաբեթի Հայրենիքի մասին: Ես հիմա գտնվում եմ նրա հոր՝ Նոյի Հայրենիքում՝ Նախիջևանում: Այս հիասքանչ այգիները, որոնցով բոլոր կողմերից շրջապատված է այս ավերված քաղաքը, այնպիսի գինի են տալիս, ինչը ցանկացած ուղղափառ հավատացյալի հիշեցնել է տալիս մեր նախնիներին, ովքեր իրենց ձեռքով այդ հողում տնկեցին խաղողի առաջին որթը»²⁹:

1859 թ. սեպտեմբերի 28-ի նամակից, որ Արեխը գրել էր իր սիրելի Աղեղին, մենք կարդում ենք նրա՝ դեպի Գյումրի կատարած ճամփորդության մասին. «Մառախուղ էր, անձրև, հետո սկսվեց ձյուն, իսկ արևը վախժորած դուրս սահեց ամպերի հետևից և թույլ փայլեց, երբ մենք հասանք այդ հետաքրքիր գագաթին, որը ձգվում էր Գիլիջանի հովտից դեպի Փամբակի բարձունքները: Այստեղ մենք հանդիպեցինք հանքային ջրի աղուների, որը հարուստ էր ածխածնով և հանքային այլ բաղադրիչներով: Փամբակի մարզի շրջակա գյուղերը բնակեցված էին հիմնականում մոլոկաններով: Ծանապարհը մեզ հասցրեց մինչև Համամլու գյուղը, որտեղ էլ սկսվեց իսկական ձմեռը: Փամբակից մեծ դժվարությամբ հասանք Գգիմրի քաղաքը (Ալեքսանդրապոլ, այժմյան՝ Գյումրի): Այստեղ ձյուն ընդհանրապես չկար, բացի դրանից Հայաստանի այս մասում խոտի, ծա-

²⁸ Նույն տեղում, էջ 246:

²⁹ Նույն տեղում, էջ 108:

ուի կամ անտառի հետք անգամ չկար»³⁰: Նրա ուշադրութունը գրավել էր հատկապես Ալեքսանդրապոլ քաղաքի ճարտարապետական յուրահատկութիւնը: Նա նշում էր, որ այդ քաղաքի տները շատ ցածր էին և կառուցված էին հիմնականում մոխրագույն տուֆից: Ուշագրավ էր Արիխի համար հատկապես այն, որ այս քաղաքի բոլոր ֆարրիկաների, տների ու եկեղեցիների կառուցման ժամանակ հայերն օգտագործել են հայկական անտիկ ճարտարապետութեան ոճը՝ կարմիր գույն ունեցող քարատեսակի հետ օգտագործելով սևագորշ քարեր՝ ինչն էլ պատերի վրա սև բծեր է առաջացրել: Առաջին հայացքից, երբ օտարազգիները տեսնում են ճարտարապետական այդ ոճը, կարող են մտածել, որ այն տարօրինակ է, սակայն հետագայում դա դառնում է սովորական: Օտարազգիները սկսում են կամաց-կամաց հասկանալ այդ ճաշակը, քանի որ այն համապատասխանում է շրջակա միջավայրին»³¹: Արիխը մեկ ուրիշ անգամ հատուկ այցելում է Ալեքսանդրապոլ՝ աշխարհագրական չափումներ և երկրաբանական հետազոտութիւններ կատարելու նպատակով: Նա իր հետազոտութիւնների արդյունքում Ալեքսանդրապոլի շրջակայքում հայտնաբերել է քարերի մի քանի տեսակներ՝ սիենիտ, դիորիտ, ֆելզիտ և այլն»³²:

1872 թ. հունիսի 12-ի նամակում Արիխը գրում է. «Շատ ավելի մեծ եղավ իմ ուրախութիւնը, երբ ես Անիի Մայր տաճարն իր ողջ շքեղութեամբ հարութիւն առած տեսա Ալեքսանդրապոլում՝ շնորհիվ տեղի լուսավորչական հայերի կրօնական ու ազգային ոգու: Այդ համայնքը կարճ ժամանակվա ընթացքում կառուցել է նոր ժամանակների ամենագեղեցիկ ճարտարապետական շէնքը: Այն կառուցվել է իր նախատիպին միանգամայն հավատարիմ եղանակով: Հեռվից իսկ զարմանք

³⁰ Նույն տեղում:

³¹ Նույն տեղում, էջ 16-17:

³² Abich H., Geoloische Beobachtungen auf Reisen in den Gebirgsländern zwischen Kur und Araxes, Tiflis, 1867, Seite 5-6.

առաջացրեց իմ մեջ այդ վիթխարի նորակառույց շենքը, և ես երկար ժամանակ չէի կարողանում բաժանվել նրանից: Երկրին հատուկ փխրաքարի (տուֆ) երկու երանգները կարմիր և մուգ սև, այստեղ շատ ավելի լավ են օգտագործվել. համաչափ, ճարտարապետորեն, քան նույնը Անիում: Ալեքսանդրապոլի նորակառույց մայր եկեղեցին նույնպես կառուցված է տուֆից»³³:

1859 թ. հոկտեմբերի 7-ին գրած նամակից մենք տեղեկանում ենք, որ Արիխը եղել է նաև էրզրումում. «Կարսից էրզրում տանող ճանապարհը շրջապատված էր բազմաթիվ սարերով և ժայռերով, սակայն զարմանալի էր, որ դրանք չունեին անառածածկույթ: Այդ մուֆ, սոճիների և կեչիների սակավ խառնուրդը ծածկում էր տպավորիչ կերպով, բարձր ու շատ խիտ շարքով միմյանց կողքին վեր խոյացող ապակենման լեռների լանջերը միայն: Այդ պատերից կարելի է եզրակացնել, որ ինչ-որ մի ժամանակ այդ լանջերը ձյունածածկ են եղել: Այս հրաշագործության ներքո է տարածվում Արաքսի հովիտը. գարնանը՝ ծաղկուն, իսկ ամռանն ու ուշ աշնանը՝ մրգառատ: Բազմաթիվ փոքր գյուղեր, որոնք տարածվում էին Արաքսի հովտում, հազիվ էին ընկալվում որպես գյուղեր, քանի որ նրանց տներն ասես փոքր քարակույտեր լինեին»³⁴:

1866 թ. սեպտեմբերի 15-ի նամակում, երբ նա գտնվում էր Լոռվա չքնադագեղ բնության գրկում, նա այսպես է նկարագրում. «Հրաշալի երկիր է հինավուրց Հայաստանը: Բնության ձեռքով ստեղծված գեղեցիկի և ինքնատիպի կողքին՝ այստեղ մենք տեսնում ենք պատմական գրավիչ անցյալի բազմաթիվ հիշատակարաններ: Հիշատակարաններ, որոնք անցորդի առջև դուրս են դալիս ամեն քայլափոխի, այս վիպական հովիտների մեջ խոհուն գեղեցկությամբ աչքի զարնող ճարտարապետական

³³ Նույն տեղում, էջ 16-17:

³⁴ Abich H., Aus Kaukasischen Ländern, Reisebriefe, Wien, 1896, Band II, Seite 19-20.

բեկորներ, վիմագիր անթիվ արձանագրություններ: Ամեն ինչ խորհրդավոր տպավորություն է թողնում»³⁵:

Աբիխը բավականին երկար ժամանակ անց է կացրել Լոռիում՝ հետազոտելով և աշխարհագրական չափումներ կատարելով սարերում՝ Ղարաբուլաղում, Մուշավերիում, Աղլաղանում, Լալվարում, Լեջանում: Նա նշում է, որ անհնար է չհիանալ Լոռվա բնությամբ, այն մի անզուգական վայր է, որ հարուստ է բազմատեսակ ծառերով և բույսերով: Ըստ Աբիխի հետազոտությունների արդյունքների՝ այս սարերի մեծ մասը հրաբխածին են: Աբիխը եղել է Օձունում, Ալավերդիում, Մաղանում, Ախթալայում, Շամլուղում: Նա հատկապես ուշադրություն է դարձրել Ալավերդու պղնձամոլիբդենային հանքերին: Նա նշում է, որ Լոռին հարուստ է հանքերով: Պղնձի հանքեր կան նաև Շամլուղում, Ախթալայում և Մաղանում: Շամլուղից ներքև գտնվում է Ախթալան՝ իր գեղեցիկ եկեղեցու ավերակներով³⁶:

Աբիխի թարգմանիչը Լոռիից էր: Նա Իգահատ գյուղից էր, ինչը նշանակում էր «խաղողի այգու բարձրակետ»: Նրա ազգանունը Շահվերդյան էր: Ալավերդուց Աբիխը գնացել է Ղարաքիլիսա (բառացի՝ «սև եկեղեցի», այժմյան Վանաձոր): Նա անհամբերությամբ սպասում էր, թե երբ պետք է հասնի Երևան՝ Արարատը գոնե հեռվից տեսնելու համար: Հերման Արիխն առաջին անգամ Հայաստան եկավ 1844 թ.՝ Արարատը ուսումնասիրելու առաջադրանքով: Նրա՝ Արարատը ուսումնասիրելու հիմնական պատճառը 1840 թ. տեղի ունեցած մեծ երկրաշարժն էր, որը պաաճառել էր մեծամեծ աղետներ՝ այդ թվում՝ Ակոռի գյուղի կործանումը: Նա կատարած հետազոտությունների մասին գրել է իր գիտական հետազոտություններից շատերի և

³⁵ Նույն տեղում, էջ 239–240:

³⁶ Abich H., Geoloische Beobachtungen auf Reisen in den Gebirgsländern zwischen Kur und Araxes, Seite 10–12.

Հատկապես «Հայկական բարձրավանդակի երկրաբանությունը» (Die Geologie des Armenischen Hochlandes) աշխատության մեջ: Աբիխն Արարատը վերլուծել է մասնավորապես ընադիտական-երկրարանական տեսանկյունից: Բացի այս աշխատությունից, նա իր կնոջը, քրոջն ու մորը գրած նամակներում ևս նկարագրում է Արարատը (օրինակ՝ “Aus Kaukasischen Landern, Reisebriefe” գիրքը):

Աբիխն Արարատի գագաթը բարձրանալու փորձերի և լեռան գագաթը վերջնականապես հաղթահարելու ժամանակ շատ են օգնել իր ճամփորդությունները Հայաստանի տարածքով: Նա իր ստեղծագործություններում գրում է. «Երբ ես ճամփորդում էի դեպի Մակու և Բայազետ, արդեն ճշգրիտ սահմանել էի, որ վերելքի համար միակ ապահով ճանապարհը Հյուսիս-արևելյան, այսինքն՝ Փոքր Արարատին նայող կողմից է: Այդ իսկ պատճառով մեր առաջին երկու փորձերը երկու շաբաթվա ընթացքում կատարեցինք գեղեցիկ Սարբուլաղի եզերքին՝ զույգ Արարատների արանքի ուղղությամբ: Դեռևս հուլիս ամսին մենք Նախիջևանից նշմարել էինք Արարատի գմբեթից մինչև լեռնագագաթի ներքևի մասն ընկած տարածքը»³⁷:

Աբիխն Արարատի գագաթը բարձրանալու անհաջողությունների հիմնական պատճառ է համարել անբարենպաստ եղանակը: Սակայն, երբ կարդում ենք Աբիխի՝ Արարատի գագաթը բարձրանալու մասին մտորումները, համոզվում ենք, որ եթե նրան քսաներորդ անգամ էլ չհաջողվեր բարձրանալ Արարատի գագաթը, միևնույն է՝ նա երբեք չէր հուսալքվի: Նա այնպիսի ոգևորվածությամբ էր պատմում իր այդ դժվարին փորձությունների մասին, որ հասկանում ես, որ, իսկապես, եթե մարդ իր առջև նպատակ է դնում, միևնույն է, ոչնչի առջև կանգ չի առնի: Առաջին փորձերի ժամանակ Աբիխն օգնել է

³⁷ Աբեղեան Ա., Աբիխ և Արարատ, «Հայրենիք», 1937, նոյեմբեր, էջ 82:

նաև Արովյանը՝ որպես Ֆրիդրիխ Պարրոտի հետ արդեն Արարատի դադաթը բարձրացած անձնավորություն, սակայն բուն հաղթահարման ժամանակ Արովյանն այդ արշավին չի մասնակցել:

Արիիսի առաջին երեք անհաջող փորձերը տեղի են ունեցել 1844 թ. ամռանը, իսկ հիմնական վերելքը եղել է 1845 թ. հուլիսի 29-ին: Արիիսը շատ մանրամասնորեն էր պատրաստվել իր չորրորդ փորձին: Նա գրեթե բոլոր կողմերից ուսումնասիրություններ է կատարել, հետևել է նաև Պարրոտի գրվածքներին: Նա հասնում է իր նպատակին և ոտք է դնում Արարատի գագաթին: Նա իր նամակներից մեկում այսպես է արտահայտվում Արարատի մասին. «Արարատի վրա գցած իմ առաջին իսկ հայացքից՝ ինձ համար պարզ դարձավ լեռան բնությունը: Դրան մեծապես նպաստում է ձյան ծածկույթը, որն էլ օգնում է ճանաչել ձևի մանրամասնությունները. մի բան, որ հեռավորության պատճառով անճանաչելի է դառնում: Ի ուրախություն ինձ՝ Արարատը շատ ավելի նշանակալից է, քան ես երազել էի³⁸: Մի կողմից ես այն համարում եմ համայն աշխարհի ամենանշանավոր լեռնահսկան՝ շնորհիվ մեծաշուք և այդ կապակցությամբ նաև չդիտված իր կերպարանավորման հանգամանքին, իսկ մյուս կողմից՝ ես այդ սարը դիտում եմ՝ որպես ամենափայլուն և ամենահստակ ապացույց նշանավոր լեռնագիտական բնագավառում, որոնք, սակայն, շատ թերահավատների համար դեռևս սոսկ հիպոթեզներ են: Եվ եթե ինձ հաջողվի այժմ ստույգ նկարագրություն և գծագրությամբ ամենքի համար մատչելի դարձնել մեզնից դժբախտաբար շատ հեռու անցյալում կատարված հրաբխային երկրակազմության շրջանը, ապա դրանով իսկ ես վարձատրված կհամարեմ իմ ճամփորդությունը»³⁹:

Վեհափառ Արարատը դարձել էր Արիիսի մտերիմը, հարազատը: Ամեն տեղ ու ամեն ժամանակ նա խոսում էր Արարատի

³⁸ Նույն տեղում, էջ 79:

³⁹ Նույն տեղում:

մասին: Նա ամենուր հիշում էր միայն Արարատ լեռը: 1845 թ. հուլիսի 29-ի վերելքից հետո ևս քանի-քանի անգամներ նա նորից ու նորից առիթ է ունեցել Արարատը տեսնելու և վայելելու, սակայն չի սպառել «արարատյան սիրո ծարավը»:

1844 թ. մայիսի 29-ին մորն ուղղված նամակում Արիխն այսպես է դրում. «Ինձ համար հիմա արդեն պարզ է Արարատի բնությունը: Ես մտածում էի, որ կարող եմ գտնել շատ ու շատ տվյալներ, այժմ իմ այդ հույսերը գտնում են իրենց հաստատումը: Դրա հետ մեկտեղ րացահայտվում են նաև շատ ավելի անսպասելի երևույթներ: Ինձ գոհունակություն է պատճառում այն գիտակցությունը, որ իմ ճամփորդության ժամանակ ես ձեռք եմ բերել այնպիսի տվյալներ, որոնք արժանի են դրանց համար թափած իմ ջանքերին»⁴⁰:

Արարատի գագաթը բարձրանալուց և իր կատարած բոլոր հետազոտություններից հետո Արիխը Հայաստան այցելությունների ժամանակ հատուկ հրճվանքով ու զմայլությամբ էր նայում Արարատին: Արարատը բարձրանալուց հետո Արիխը գնացել է Ղարաբաղ՝ աշխարհագրական և երկրաբանական հետազոտություններ կատարելու: Նա Ղարաբաղում նույնպես հայտնաբերել է պղնձի հանքեր: Արիխը հիացած էր Ղարաբաղի բնությամբ և Գանձասարով: Գանձասարի վանքը գտնվում է նույնանուն գյուղի մոտ, և նրա տները հիմնականում կառուցված են ֆելզիտից և պորֆիրից: Գանձասարի եկեղեցին եղել է Աղվանից կաթողիկոսների նստավայրը, և շնորհիվ իր վաղեմության, յուրօրինակ ճարտարապետության և կատարյալ կերտվածքի այն համարվում է հին հայկական ծաղկման ժամանակաշրջանի ամենահետաքրքիր ճարտարապետական արժեքներից մեկը: Գանձասարից դեպի Հյուսիս-արևելք գտնվում էր Հակոբավանքը⁴¹:

⁴⁰ Նույն տեղում, էջ 80:

⁴¹ Abich H., Geoloische Beobachtungen auf Reisen in den Gebirgslandern zwischen Kur und Araxes, Seite 125-126.

Նայելով Արփիի հետազոտությունների արդյունքներին՝
կարելի է հասկանալ, որ գերմանացի մեծ գիտնականն իր կյան-
քը և հոգին է ներդրել Հայաստանը հետազոտելու ընթացքում:
Նրա կատարած աշխարհագրական և երկրաբանական հետա-
զոտությունները, որոնք նա ամբարել է իր բազմաթիվ ստեղ-
ծագործությունների, գիտական հոդվածների և մենագրություն-
ների մեջ, մինչև օրս ծառայում են Հայ ժողովրդին տալով
բազմաթիվ հարցերի պատասխաններ:

Հայաստանում գտնված ժամանակահատվածում Արփիը
եղել է գրեթե ամենուր և բազմաթիվ արժեքավոր տվյալներ է
հավաքել Հայկական լեռնաշխարհի տարբեր մարզերի, քաղաք-
ների ու գյուղերի աշխարհագրական և երկրաբանական առանձ-
նահատկությունների վերաբերյալ: Հերման Արփիի գլխավոր
նպատակը եղել է Արարատի ուսումնասիրությունը և լեռան
գագաթը բարձրանալը, սակայն նրա ծրագրում եղել է նաև
Արագածի գագաթը բարձրանալն ու հետազոտելը: 1844 թ. սեպ-
տեմբերի 10–22-ը նա բարձրանում է Արագածի գագաթը⁴²:

Արդարև, Արփիի հետազոտությունները մեծ խթան կարող
են հանդիսանալ Հայկական լեռնաշխարհը աշխարհագրական և
երկրաբանական տեսանկյունից հետազոտելու համար: Այդ
աշխատությունները ամուր հիմք կարող են ծառայել նրա գործը
շարունակողների համար:

⁴² Abich H., Geologie des Armenischen Hochlandes, Wien, 1882, Seite 71.

**ГАЯНЕ ШАХКЯН
ИИ НАН РА**

ГЕРМАН АБИХ И АРМЕНИЯ

РЕЗЮМЕ

Известный немецкий ученый Герман Абих 28 лет своей жизни посвятил изучению геологии Кавказа и Армении. Географические и геологические исследования Абиха нашли место в его многочисленных научных публикациях, которые и в наше время служат на благо армянского народа. Многие проблемы по истории Армении нашли ответы в его научных работах.